

ДЕМОКРАТИЗАЦІЙНІ СОЦІАЛЬНІ РУХИ У КОНТЕКСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (на прикладі США кін. ХІХ - поч. ХХ ст.)

У статті розглянуто структурний та світоглядний зв'язок між підприємницькою індустріалізацією та демократизаційними перетвореннями у США наприкінці ХІХ - поч. ХХ ст. У рамках цього аналізу досліджено соціальні рухи, які виникли в тісному зв'язку з індустріалізацією, початково не мали на меті політичних перетворень, але зрештою привели до демократичних реформ.

Статтю присвячено проблемі становлення демократії в тих сучасних суспільствах, що на сьогодні мають більше підстав, ніж інші, називати себе демократичними. Як правило, формування демократичного політичного режиму в таких суспільствах відбувалося під час їхньої індустріалізації, причому індустріалізації, здійснюваної коштом підприємництва (як, наприклад, відбувалося в США), а не фінансованої централізовано державними структурами (як у радянському суспільстві). Хоча в рамках дослідження соціального капіталу соціологи та політологи вивчали історію асоціацій [1], демократизаційні рухи часів інтенсивної індустріалізації лишилися поза увагою, а це уможливило деякі непорозуміння в соціальній теорії. Зокрема, у 80-ті рр. ХХ ст. набули поширення концепції нових соціальних рухів [2], у яких йдеться про те, що починаючи з 60-х рр. ХХ ст. соціальні рухи набули безпрецедентних рис¹. У визначенні нових соціальних рухів немає одностайності, але можна зауважити, що їхню специфіку вбачають насамперед у такому: вони мають на меті реформування, а не докорінну зміну соціальної системи; зосереджені на проблемах, з якими люди стикаються у повсякденні, а не на макроекономічних та макрополітичних структурах; серед їх учасників переважає середній клас, але вони не намагаються мобілізувати саме певний клас і натомість апелюють до всіх; їх учасники намагаються ствердити пропаговані ними цінності прикладом власної поведінки. У 90-ті рр. ХХ ст. серед соціальних науковців прозвучали поодинокі зауваження, що такі рухи насправді не є безпрецедентним феноменом і

що варто більше уваги приділяти доробку істориків [3].

Саме такими були чимало з соціальних рухів у США кінця ХІХ - початку ХХ ст. Більшість з них виникли у зв'язку з індустріалізацією і мали на меті насамперед вирішення проблем, які постали перед людьми в повсякденні, а демократичні впровадження були їхнім побічним продуктом. Саме тому некоректно говорити про них як про «демократичні рухи» або «політичні рухи»: вони були соціальними рухами, що сприяли демократизації².

Справді, історики накопичили матеріал, який є цікавим для соціологічного осмислення. Мета цієї статі - розкрити зв'язок між підприємницькою індустріалізацією та демократизацією на прикладі США кінця ХІХ - початку ХХ ст. та дати характеристику тогочасним демократизаційним соціальним рухам у світлі таких питань: хто був їх лідерами та учасниками; що спонукало цих людей зайняти активну, а не споглядальницьку позицію; як ними були набуті необхідні знання та вміння, а також матеріальні ресурси? Цей аналіз зроблено на основі сучасного доробку соціологів та істориків США, які працювали з такими архівними матеріалами відповідного періоду, як публікації в пресі, документи установ місцевого та національного рівня, папери громадських організацій, приватні листи, щоденники, спогади та нотатки тощо.

Соціологи Герхард та Жан Ленскі й Патрік Нолан звертали увагу на те, що індустріальна революція змінила не тільки умови життя людей, а й світосприйняття. Ріст продуктивності

¹ Примітно, що термін «нові соціальні рухи» вийшов за межі академічних кіл, і в громадському дискурсі час від часу також можна натрапити на зауваження про унікальний в людській історії феномен нових соціальних рухів.

² Таким чином, хоча під демократизаційними розумітимемо такі зміни, що розширювали можливості для участі у встановленні правил, якими член суспільства має керуватися у суспільних взаєминах, а також у контролі за виконанням цих правил, у цій статті не йтиметься про рух за надання жінкам виборчого права, адже він був цілеспрямованим політичним рухом.

та нові технології розширили межі можливого і продемонстрували, що в людській силі змінювати суспільство: «...усе, що потрібно, - це воля, уява та план» [4].

Справді, окрім того, що деякі зміни у свідомості людей сприяли як індустріальній революції, так і політичним змінам, індустріалізація створила *необхідні* (але недостатні) *умови* для запровадження демократичного режиму у *великому* складному суспільстві. На мою думку, можна виділити кілька принципових моментів, їх представлено схематично (див. схему).

Демократія має сенс тільки там, де є компетентні громадяни. А компетентність неможлива за відсутності інформації зрозумілою мовою та вміння з нею працювати. Висока продуктивність праці індустріального суспільства вивільняє час з виробництва базових харчових та нехарчових продуктів, необхідних для відтворення людського життя, а отже, дає змогу багатьом членам суспільства витратити час на освіту, на поширення інформації (зокрема на її популяри-

зацію, тобто виклад у формі, зрозумілій для багатьох) і на участь у громадських справах. Завдяки цьому ж можлива поява категорії людей, котрі фахово займатимуться представництвом інтересів різних груп (адже зрозуміло, що увесь «народ» великого і складного суспільства не може безпосередньо займатися його управлінням, тому має делегувати своє право). Індустріалізація не тільки уможливлювала освіту для більшої кількості людей, а й стимулювала поширення освіти, оскільки для розширення промисловості була необхідна дедалі більша кількість дедалі освіченіших людей. Одним з елементів індустріалізації був також розвиток ЗМІ. Потреба у стимулюванні масового споживання додала стимулу до поширення ЗМІ. Розвиток менеджменту (у зв'язку з потребою організації великої кількості людей для продуктивної праці) зрештою став у пригоді в непромисловій сфері. Експертиза і раціональне планування ставали звичкою та переносилися і на політичне життя.

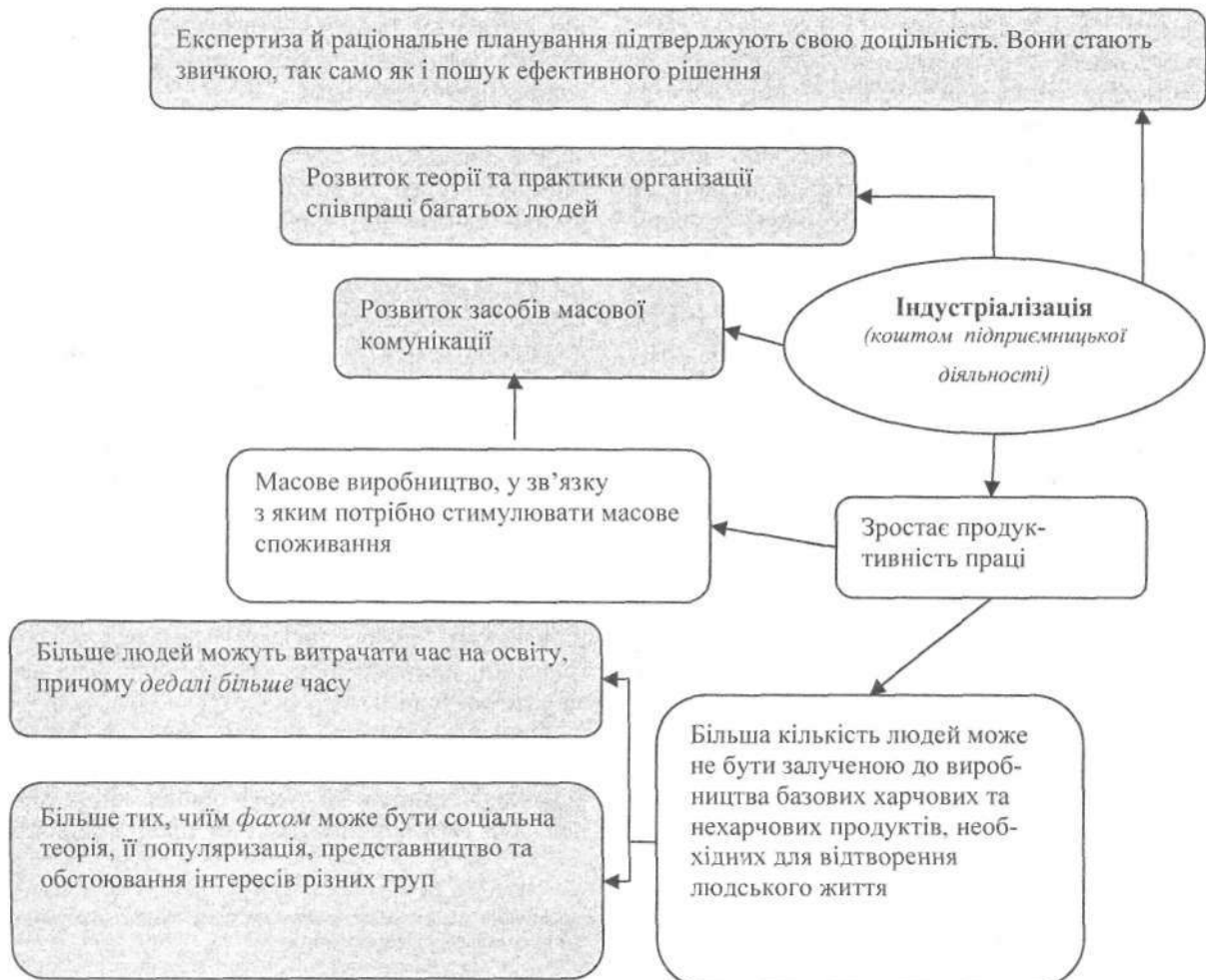

Схема. Наслідки індустріалізації, сприятливі для демократизації суспільства

Але в дечому індустріалізація принесла американському суспільству *де-демократизацію*: державні структури стали менше залежати від громадян як фінансово, так і в апараті силового примусу. Раніше в цьому суспільстві міліцію та військові формування утворювали переважно з цивільного населення: іншими словами, це були ті ж люди, що займалися виробництвом засобів прожиття, але водночас, за спеціальною системою ротації, вони брали участь у загонах народної міліції. Податкові надходження великою мірою залежали від бажання населення їх сплачувати, адже існувала велика кількість дрібного бізнесу, а розрахунки здійснювалися переважно готівкою. Проконтролювати прибутки за такої ситуації було неможливо [5].

Проте на кінець XIX ст. в американському суспільстві вже є група людей, що не бере участі у виробництві засобів прожиття, а натомість є фаховою поліцією. Вони стають апаратом силового примусу, який далеко не завжди виконує свої легітимні функції, натомість обслуговує певних осіб, що мають вплив на відповідні поліцейські структури [6]. Водночас розвивається банківська система, вже існує низка великих підприємств з численними найманими працівниками, а отже стає простішим контроль за податковими надходженнями. Більше того, найсильніші бізнес-групи та політичні кола тісно переплетені. Звичайно, віддавна саме заможна частина населення мала найбільшу політичну владу, але ніколи до того прибутки від надлишкового продукту не були такими масштабними. Таким чином, в американському суспільстві було порушено баланс взаємозалежності, коли одні групи продукували правила суспільного співіснування та організовували контроль за їх дотриманням, але водночас були відносно залежними від решти суспільства, що фінансувала їхню діяльність та допомагала їм у здійсненні контролю.

Загальновідомим є факт, що сам період інтенсивної індустріалізації був надзвичайно важким для більшості його сучасників. Хоча Вебер зазначав про поєднання віртуозності у сфері капіталістичних ділових відносин та інтенсивної форми набожності в ранніх підприємців, які були протестантами, у більшості власників заводів і фабрик часів індустріалізації хрис-

тиянська мораль (стосовно любові і турботи про ближнього) була малоочевидною: як правило, наймані ними люди (включаючи дітей 5-річного віку) виснажливо працювали (до 18 год на добу) та жили в жахливих умовах, якими влада міст не опікувалася [7]. Жодного економічного стимулу дбати про збереження здоров'я та життя цих некваліфікованих робітників не було, оскільки імміграція забезпечувала достатній приплив людей, щоб їхня чисельність перевищувала наявність робочих місць. Незважаючи на існування проблеми перевиробництва, групу некваліфікованих робітників не вважали за потрібне забезпечити такою заробітною платою, щоб вони змогли стати споживачами продукції; натомість вдавалися до пошуку нових ринків збуту за межами США [8].

Складно уявити фізичний та психічний стан людини, котра працює за такого навантаження, але, мабуть, не таким вже й парадоксальним є те, що на зламі XIX-XX ст. таке зведення людей до ролі виробничого інструменту збентежило не стільки самих жертв індустріалізації, скільки тих, чий рівень життя завдяки індустріалізації підвищувався: насамперед журналістів, «білих комірців», інтелектуалів та священників. Проте непокоїло їх не тільки це, а й умови власного повсякденного життя: екологія та санітарія в містах, якість харчових продуктів масового виробництва, постачання електроенергії та газу. Як свавільну експлуатацію робітників, так і муніципальні проблеми пов'язували з корумпованістю та неефективністю муніципальної влади. Розмаїття рухів за виправлення ситуації засвідчило становлення громадянського суспільства та зумовило подальшу демократизацію США. Ці соціальні рухи набули особливої інтенсивності на зламі століть, і пізніше історики узагальнили ці процеси під назвою Прогресивного руху. Розглянемо, хто був лідерами та учасниками цих рухів і що допомагало їм зайняти активну, а не споглядальницьку позицію [10].

Зрозуміло, що дрібні та середні підприємці, яким доводилося сплачувати хабарі (і які за визначенням були людьми ініціативними), зрештою стали намагатися привернути увагу громадськості до цього питання, щоб на державні посади було обрано «принциповіших» людей.

¹ Слід зазначити, що викладене не стосується всіх родин: не всі мали зброю й не всі мали доходи, достатні для сплати податків. На жаль, неможливо зазначити, про який саме відсоток населення йдеться, адже він дуже різнився серед громад й у часі. Це могло стосуватися майже всього населення або навіть менше половини.

² Прогресивізм не був скоординованим рухом зі спільною програмою, натомість розмаїттям реформаторських заходів, учасників яких об'єднувала віра в публічний інтерес та загальне добро. Прогресивісти були реформаторами, а не радикалами чи революціонерами, оскільки не бажали зруйнувати саму систему, а тільки виправити «соціальне зло, що виростало з капіталізму» [9].

Протестантське духівництво допомагало мобілізувати середній клас, у світогляді якого вже була наявна вимога зароблення грошей сумлінною працею, чесності та порядності. Історики вказують, що ядром руху був народжений у США протестантський середній клас, включаючи нових професіоналів сфери «білих комірців». У людей була християнська мораль, до якої можна було апелювати, тому послання, донесене журналістами та протестантськими священиками, знаходило відгук. Імовірно, членів релігійної громади неважко було організувати на спільну справу, адже вони утворювали групи зі спільними цінностями та взаємною довірою, а священики були авторитетами, котрі могли заохочувати до дії. До того ж, у свідомості багатьох більш-менш освічених людей вже було відчуття, що дійсність можна і треба змінювати, якщо вона не відповідає певним вимогам. На початку ХХ ст. інтелектуали дедалі частіше кидали виклик ідеології соціального порядку, домінованого бізнесом: письменники, журналісти, соціальні теоретики (які самі були, як правило, християнами) вказували на людську цінну індустріалізацію. «Красномовні лідери, талановиті журналісти, чесні священики та енергійні організатори - усі вони відіграли роль. Людські емоції — чи то обурення тяжкою працею дітей, чи то образи щасливішого майбутнього, чи то політичні амбіції - несли рух уперед» [11].

Водночас організацію спільної дії полегшувала наявність у суспільстві традиції асоціативного життя (тобто традиції створювати асоціації та брати участь у їхній діяльності) [12]. Очевидно, що звичка до фінансування діяльності асоціацій через членські та донорські внески полегшувала забезпечення матеріальних потреб цих рухів. Імовірно також, що релігійним громадам було відносно легко мобілізувати кошти, адже в них, як правило, є довіра, що гроші підуть на «добру справу».

Загальну ініціативу й відповідальність за дійсність також стимулював овіяний романтичним ореолом образ «прикордонного суспільства» (*frontier society*) Заходу. В цьому образі було залишено найпозитивніше, а потворне було забуте. Створена легенда настільки широко пропагувалася, що цілком могла вплинути на формування «американського характеру», як, власне, сам історичний досвід.

Наукова та технологічна експертиза була підмурком нового індустріального порядку, і прогресивісти схилилися до думки, що така експертиза може розв'язати соціальні проблеми, що виникли в процесі індустріалізації. «Деякі історики, наголошуючи на технологічних та

управлінських аспектах прогресивізму, подають його як приклад організаційної стадії, через яку проходять усі суспільства, що модернізуються» [13]. У світлі розвитку бізнесу політиків і державних службовців починали розглядати як експертів, від яких чекають на ефективне управління відповідною територією. Проте невдовзі стало очевидно, що ані структура державних служб, ані корумповані державні службовці не були готові до такої вимоги. Тому на початку ХХ ст. рух за муніципальні реформи перетворився на кампанію за структурні зміни у державних органах та за розширення прав виборців. Наприклад, деякі штати вийшли з цієї кампанії з такими демократичними нововведеннями:

- виборці обирають кандидата своєї партії з декількох осіб, обраних членами партії (на противагу призначенню одного кандидата партійними лідерами) на місцевому рівні та на рівні штату;
- виборці мають право законодавчої ініціативи на рівні штату;
- якщо достатня кількість виборців підписує референдну петицію, то наступного ж дня виборці штату голосують за законопроект;
- виборці можуть відкликати обраного державного службовця.

До 1910 р. всі штати замінили стару систему голосування під час виборів на рівні штату на нову, у якій голосування стало *таємним* і сама процедура ускладнювала фальсифікацію результатів, а в 1913 р. було ухвалено Поправку 17 до Конституції, що встановлювала прямі вибори до сенату.

Всіх цих змін було досягнуто *законніш шляхом* - вимогами виборців до кандидата, збором підписів, лобюванням та демонстраціями. Деякі політики та підприємці, для яких проблема хабарів вже не була актуальною, долучалися до руху під тиском власної совісті або побоючись втратити виборців чи клієнтів. Деякі самі були глибоко переконаними прогресивістами (адже вони були частиною того ж суспільства, з тим же світоглядом, мораллю), яким не тільки не потрібно було нічого доводити, а які самі виявляли ініціативу й новаторство, ставали прикладом для інших і надихали Прогресивний рух. Інформацію про всі прогресивні нововведення оперативно розголошували ЗМІ, створюючи ажіотаж довкола тих подій.

За іронією, у деяких питаннях прогресивістам доводилося «перетягувати» на свій бік тих, поліпшенням чийого життя вони так опікувалися - найбільш бідних людей, які теж були електоратом і чію лояльність «міські боси» легко здобували, роздавши вугілля взимку, влаштувавши вечірку

в парку чи на пляжі, навіть допомагаючи набувати громадянства та отримувати роботу (дарма що з жахливими умовами праці та злиденною заробітною платою). Журналісти намагалися «розкрити очі» жителів бідних кварталів. Завдання ускладнювалося тим, що багато хто з найбідніших людей були іммігрантами, які ледве розуміли англійську, якою виходила більшість преси. Проблему частково розв'язували – причому дієво – за допомогою малюнків.

Постійний приплив іммігрантів та незнання ними англійської загалом становили проблему для розвитку демократії. Навіть після встановлення таємного голосування заводська адміністрація нерідко вказувала, за яку партію голосувати (дільниці часто організовували саме через заводи). Страх втратити роботу був незмінним, адже, як згадувалося вище, прибували все нові іммігранти. Не вмюючи читати, вони мало розуміли з того, що відбувалося в суспільстві. Робота забирала весь час і сили, тому часу на опанування мови не було, навіть за наявності такого бажання. Не об'єднаних спільною мовою робітників важко було згуртувати у профспілки, щоб обстоювати їхні інтереси. Тому ця група тривалий час була виключена з громадського діалогу й жодної участі у встановленні правил, за якими вони жили в суспільстві, вони не брали.

Питання письменності знаходило своє часткове рішення в другому поколінні мігрантів². Частково ситуація поліпшилася завдяки тим же прогресивістам, чимало з яких вимагали заборони дитячої праці та обов'язковості елементарної освіти. На початку ХХ ст. значення освіти громадян для суспільства розуміли чимало людей, причому освіти не просто як письменності, а й як виховання. Відомий філософ Джон Дьюї, автор філософії інструменталізму, у 1896 р. навіть відкрив експериментальну школу, у якій намагалися виробити такий стиль навчання, що формував би демократичні цінності та навички. У той же час серед університетів загалом стала примітною активніша суспільна позиція.

Підіб'ємо підсумки. Зв'язок між індустріалізацією та демократизацією був неоднозначним: структурні перетворення, що відбулися за індустріалізації, послабили попередні способи громадського впливу на державні структури, але

багато в чому уможливили вихід на новий виток демократичності, адже вивільнили людський час з вироблення базових продуктів та, завдяки розвитку ЗМІ, поліпшили комунікацію між різними статусними та територіальними групами й уможливили оперативне поширення інформації в суспільстві та здійснення публічних дискусій. Водночас, індустріалізація принесла не тільки структурні зміни, а й світоглядні: з'явилася віра в можливість суспільних змін та культура експертизи й раціонального розв'язання питань. Останнє, у поєднанні з розвитком теорії та практики організації співпраці багатьох людей, імовірно, сприяло ефективнішій організації громадянської ініціативи та державних служб. Індустріалізація коштом підприємництва призвела до невідомих раніше проблем – екологічних та муніципальних – а також у її ході було знівечено чимало життів найманих працівників, проте водночас завдяки їй утворився новий прошарок суспільства, котрий мав знання, вміння, час та матеріальні ресурси, щоб створити реформаторські рухи, спрямовані на подолання негативних наслідків індустріалізації, причому в результаті цих рухів відбулися демократизаційні реформи.

У мотивації учасників реформ можна виділити домінуючі елементи: емпатія (до найбідніших та найбезправніших верств населення); бажання поліпшити якість власного життя; наявність уявлень про добро і справедливість та віра в те, що дійсність можливо й потрібно змінити так, щоб вона відповідала цим уявленням. Серед тих, хто надихав та організовував людей для виступу за реформи, примітнішими були постаті журналістів, священників та людей з академічних кіл, аніж політиків, хоча саме політикам зрештою належало проголосувати за необхідні законодавчі зміни. У випадку цих рухів політики радше приставали на настрої виборців, ніж формували громадську думку, тобто вони часто очолювали процес, але, як правило, не вони стимулювали появу рухів та набуття ними потужності.

Фахова популяризація ідей та висвітлення проблем була часто спрямована на формування певної позиції серед виборців, але в результаті спроб вплинути на ситуацію шляхом виборів стали помітними й були усвідомлені проблеми чинної виборчої системи, а отже, зусилля були спря-

¹ Як зауважив стосовно серії карикатур у «Нью-Йорк Тайме» один з міських «босів», переслідуваний пресою у 1870-ті рр. за корупцію, «його [автора карикатур] послідовники могли не вміти читати, але вони могли дивитися на малюнки». Про реальну силу малюнків свідчив величезний хабар (\$100 тис), який зрештою був запропонований «босом» авторові цих карикатур, щоб той припинив атаку [14]. Як не іронічно, після всіх зусиль, коли Вільям Твід зрештою помер за ґратами, тисячі бідних мешканців Нью-Йорка відреагували сльозами на його смерть і вийшли на вулиці засвідчити свою скорботу.

² На деяких підприємствах робітники-іммігранти таки мали змогу накопичити достатньо коштів, щоб їхні діти навчалися, замість того, щоб змалку працювати. Такі діти зрештою нерідко ставали працівниками сфери «білих комірців», яка дедалі розширювалася [15].

мовані на її реформування. Очевидно, серед широкого загалу мало місце усвідомлення зв'язку між повсякденним життям та політикою. Той факт, що ініціативи не були придушені, на мою думку, свідчить про те, що серед домінуючих груп суспільства була наявна конкуренція та уявлення про добро й справедливість, до яких можна було апелювати через мирні демонстрації вимог та публічні дискусії.

Мобілізації населення на підтримку реформ сприяли такі чинники: традиція асоціативного життя; участь у русі релігійних громад; реальний досвід та легенда прикордонного суспільства, у якому все треба було розбудовувати власноруч; позитивне ставлення до змін завдяки технологічному прогресу; переконаність з досвіду індустріалізації (коштом підприємництва), що експертиза та раціональне планування дають результати, яких прагнули; у випадку виступів за освітні реформи - ще й потреба у кваліфікованій праці для подальшого зростання продуктивності суспільної праці; емоційний натиск з боку журналістів та письменників у поєднанні з фокусуванням зусиль громадськості на конкретних завданнях (не підтримувати певних кандидатів на виборах, звернутися до свого представника з пропозицією певної законодавчої зміни тощо).

Хоча висвітлені в цій статті перетворення відбувалися століття тому, порушені питання є актуальними навіть у тих суспільствах, де індустріалізація давно відбулася: проблеми демократичного розвитку й стримування концентрації економічної та політичної влади; екологічні проблеми й забезпечення безпеки та якості товарів і послуг; умови та рівень оплати найманої праці; чинники, що сприяють мобілізації населення для впровадження соціальних змін та стримують розвиток корупції у владних структурах тощо. А отже, подібні дослідження історичного досвіду різних суспільств можуть не тільки сприяти розумінню соціальних рухів та масштабних суспільних перетворень минулого й допомогти в розробці соціальної теорії, а й стати у пригоді в пошуку шляхів подолання проблем сучасності.

1. Серед досліджень історії асоціацій у США насамперед варто згадати такі роботи: *Skocpol, T.H.* How americans became civic // *Civic Engagement in American Democracy I* Ed. by Th. Skocpol, M. P. Fiorina- Washington, D. C: Brookings Institution Press; N.Y.: Russell Sage Foundation, 1999.- P. 27-80 та *Gamm G., Putnam R. D.* The growth of voluntary associations in America, 1849-1940 // *Journal of Interdisciplinary History.* - 1999. - Vol. 29. - № 4. - P. 511-557.
2. Наприклад, див. *Cohen J.* Strategy or identity: new theoretical paradigms and contemporary social movements // *Social Research*- 1985.- Vol. 52.- P. 663-716; *Touraine A.* An introduction to the study of social movements // *Ibid.* - P. 749-787; *Melucci A.* The symbolic challenge of contemporary movements // *Ibid.* - P. 789-816; *Inglehart R.* Values, ideology, and cognitive mobilization in new social movements // *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies I* Ed. by R. J. Dalton, M. Kuechler. - Cambridge, U. K.: Polity Press, 1990. - P. 43-46; *Brand K.-W.* Cyclical aspects of new social movements: waves of cultural criticism and mobilization cycles of new middle-class radicalism // *Ibid.* - P. 25-М.
3. Наприклад, див. *Calhoun C.* 'New social science movements' of the early nineteenth century // *Social Science History.*- 1993.-Vol. 17.-P. 385-427.
4. *Human Societies: An introduction to macrosociology I* G. Lenski, J. Lenski, P. Nolan.- N.Y.: McGraw-Hill, Inc., 1995. - P. 407.
5. Детальніше про це див. у *Crenson M. A., Ginsberg B.* Downsizing democracy: how America sidelined its citizens and privatized its public- Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.
6. Про корупцію в поліції див., наприклад, *Myers G.* The history of Tammany hall. - 2nd ed. - N.Y.: Bony & Liveright, Inc., 1917; *Campbell T. A.* Machine politics, police corruption, and the persistence of vote fraud: the case of the Louisville, Kentucky, Election of 1905 // *Journal of Policy History.*- 2003.-Vol. 15.-№ 3.- P. 269-300.
7. Про умови праці у США наприкінці XIX ст. див., наприклад, *Zinn H. A.* Robber Barons and Rebels // *People's History of the United States: 1492 - Present.* - N.Y.: HarperCollins Publishers, 1999. - P. 253-297.
8. Історики наводять свідчення, що тогочасне воєнне втручання США у події в інших країнах було зумовлено не прагненням поширити демократію у світі, як це пояснювали громадськості, а прагненням розширити ринки збуту: див. *Zinn, H. A.* The empire and the people // *People's History of the United States: 1492 - Present*- N.Y.: HarperCollins Publishers, 1999.-P. 297-321.
9. *Enduring Vision, the: A history of the american people I* P. S. Boyer, C .E. C. Clark, J. F. Kett et al. - Lexington; Toronto: D. C Heath and Company, 1996.- Vol. 2.- P. 707.
10. Викладені нижче загальні історичні факти про Прогресивний рух відповідають наведеному у таких джерелах: *Anderson W. G.* Progressivism: an historiographical essay // *The History Teacher.*- 1973.- Vol. 6.- № 3.- P. 427-452; *Brown R. C.* The Muckrakers: Honest Craftsmen // *The History Teacher.*- 1969.- Vol. 2.- № 2.- P. 51-56; *Enduring Vision, the: A history of the american people I* P. S. Boyer, C E. C. Clark, J. F. Kett et al- Lexington; Toronto: D. C Heath and Company, 1996.- Vol. 2; *Filene P. G.* Narrating progressivism: unitarians v. pluralists v. students // *The Journal of American History.*- 1993.- Vol. 79.- № 4.- P. 1546-1562; *Link A. S., McCormick R. L.* Progressivism-Arlington Heights, Illinois: Harlan Davidson, Inc.- 1983. *McCormick R. L.* The discovery that business corrupts politics: a reappraisal of the origins of progressivism // *The American Historical Review.*- 1981,- Vol. 86.- № 2.- P. 247-274; *Muckrakers, the: Evangelical Crusaders I* Ed. by Miraldi R- Westport, CT: Praeger, 2000; *Scott A. M.* The progressive era in perspective // *The Journal of Politics*- 1959.- Vol. 21.- № 4,- P. 685-701; *Schultz, S. K.* The morality of politics: the Muckrakers' vision of democracy // *The Journal of American History*- 1965.- Vol. 52.- № 3.- P. 527-547; *Sherman R. B.* The status revolution and Massachusetts Progressive leadership // *Political Science Quarterly.*- 1963.- Vol. 78- № 1.- P. 59-65; *Spoehr L.* Muckraking and Mudslinging: Louise Filler versus Recent American History // *Reviews in American History.*- 1977.- Vol. 5.-№ 3.- P. 391-396; *Thelen D. P.* Social tensions and the origins of progressivism // *The Journal of American History.*- 1969.- Vol. 56.- № 2.- P. 323-341; *Wiebe R. H.* The search for order, 1877-1920.- N.Y.: New York Hill and Wang, 1967; *Wyman R. E.* Middle-class voters and progressive reform: the conflict of class and culture // *The American Political Science Review.*- 1974,- Vol. 68- № 2.- P. 488-504.

11. *Enduring Vision*. Ibid. - P. 708.
12. Про поширеність асоціацій див. *Gamm G., Putnam R. D.* The growth of voluntary associations in America, 1849-1940 // *Journal of Interdisciplinary History*.- 1999.- Vol. 29.- №4.- P. 511-557.
13. *Enduring Vision*. Ibid - P. 708.
14. *Batchelor J. E., Davidson J. W.* The American nation - Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1986.- P. 508-509.
15. *Enduring Vision*. Ibid.- P. 536-538, 589.

O. Bogdanova

DEMOCRATIZING SOCIAL MOVEMENTS IN THE CONTEXT OF
ENTREPRENEURIAL INDUSTRIALIZATION
(case-study of the United States at the end of 19th - beginning of 20th century)

The article explores structural and worldview relationship between entrepreneurial industrialization and democratic developments in the United States at the turn of the 19 and 20 centuries. In the frame of this analysis, it discusses social movements which originated in close relation to industrialization, originally did not intend political changes but eventually brought about democratic reforms.